

O MONEDĂ TOMITANĂ PENTRU SEVERUS ALEXANDER ȘI CÂTEVA OBSERVAȚII PRIVIND DATArea EMISIUNILOR MONETARE BĂTUTE LA TOMIS PENTRU ACEST ÎMPĂRAT

Corneliu Bogdan Nicolae BELDIANU*

Cuvinte cheie: *monede, Severus Alexander, Tomis.*

Keywords: *coins, Severus Alexanders, Tomis.*

Rezumat: Pornind de la o foarte interesantă monedă, emisiune tomitană de tipul „împărat cu trofeu” pentru Severus Alexander (AMNG, nr. 3254) cu revers surfrapat (o zeitățe ce ține o patera în mâna dreaptă poate fi văzută în câmpul monedei), acest studiu își dorește să discute cronologia emisiunilor monetare cu revers dedicat împăratului, bătute de monetăria orașului. Astfel, prin analiza comparativă cu emisiunile oficiale romane, dar și cu cele provinciale cu anul emiterii specificat, s-a putut stabili o perioadă delimitată de timp pentru baterea acestor emisiuni, perioadă cuprinsă între începutul campaniei persane și sfârșitul domniei (și al vieții) împăratului Severus Alexander. De ce au fost emise? Este o altă întrebare căreia i se caută răspuns pe baza scrierilor antice, dar și a studiilor moderne.

În același timp, analiza emisiunilor monetare bătute la Tomis cu revers dedicat împăratului Severus Alexander ridică serioase întrebări asupra modului de difuzare a propagandei romane în provincii și asupra modalității de alegere a tipurilor monetare folosite de către atelierele provinciale. Tipurile monetare de la Tomis, dedicate lui Severus Alexander, își găsesc analogii atât printre cele oficiale de la Roma sau Antiochia, dar (surprinzător sau poate nu) și printre cele de la Alexandria (Egipt).

Abstract: Starting from a very interesting coin, a Tomis issue – type “emperor with trophy” - for Severus Alexander (AMNG No. 3254) with an overstruck reverse (a deity with a patera in the right hand can be seen in the field of the coin), this study wishes to discuss the time when the monetary issues dedicated to this emperor was issued by the mint of this city. Thus, a comparative analysis of the official Roman and provincial monetary issues, with the specified issuance year, has made it possible to establish a limited period of time for striking these issues, between the beginning of the Persian campaign and the end of the reign of emperor Severus Alexander.

* Corneliu Bogdan Nicolae BELDIANU: ING Bank București ; e-mail: beldianub@yahoo.com.

Why were they issued? It is another question to which an answer is sought based on ancient writings, but also on modern studies.

At the same time, the analysis of the monetary issues, struck by the mint of Tomis, with a reverse dedicated to Emperor Severus Alexander raises serious questions about how the Roman propaganda was spread in the provinces and about how the types of monetary issues by provincial mints were chosen. These Tomis' monetary types have analogies among the Roman official types, issued by Rome or Antioch, but (surprisingly or perhaps not) also among those issued by mint of Alexandria (Egypt).

Studiul unei foarte interesante monede¹, emisiune a Tomisului pentru împăratul Severus Alexander, ne-a prilejuit câteva observații în legătură cu datarea și cronologia emisiunilor tomitane pentru acest împărat.

Fig. 1. Monedă surfrapată de la Tomis pentru Severus Alexander.

OR↑ 9,26g, 26,4 mm.

Avers: Capul laureat al împăratului spre dreapta.

Legenda aversului: A(VT) K M AVP CEV AΛE(Z?A)NΔΠOC, în AMNG tipul (varianta) x (khi) de avers.

Revers: Severus Alexander, reprezentat în picioare spre stânga, ține în mâna stângă un pumnal lung (*parazonium*), iar cu mâna dreaptă atinge un trofeu (gr. *tropaion*/ lat. *tropaeum*) la baza căruia se află un captiv înlănțuit.

Legenda reversului: ΜΗΤΡΟΠ ΠΟΝΤΟΥ ΤΟΜΕΩΣ.

AMNG, nr. 3254; Mouchmov 1912, nr. 2132; Varbanov 2005, nr. 5424.

Imaginea reversului este surfrapată peste cea a unei alte emisiuni provinciale. Din imaginea reversului inițial se mai poate distinge silueta unui personaj în *hymation* lung, aflat în picioare spre stânga, ținând în mâna dreaptă o phială sau pateră.

Reversul monedei noastre face parte din unul din cele trei tipuri de revers dedicate împăratului Severus Alexander de către monetăria din Tomis. Acestea

¹ „Istoria” cunoscută a monedei este fascinantă în sine. Moneda bătută la Tomis, a ajuns în mod nebănuit la un „dealer” numismatic din Australia (cu user-ul de ebay „oldcoingallery”). Acesta a vândut moneda la licitație pe ebay.com (licitație încheiată la data de 28.06.2018) unui pasionat numismat din România.

sunt (în afară de cel deja amintit): tipul „împărat călare și purtând sceptru aflat într-o scenă tipică de deplasare ceremonială” (*profectio* sau *adventus*)² și tipul „trofeu cu captivi înlănțuiți”³. Cele trei tipuri de revers sunt folosite doar la nominaluri mari (patru *assaria*) și sunt asociate cu aversuri de tip „cap laureat spre dreapta”, cu legenda „AVT K M AVP CEV AΛEZANΔPOC” varianta φ („împărat călare”), χ („împărat cu trofeu”) și ω (trofeu/tropaion)⁴. O excepție o face doar tipul de revers „împărat cu trofeu”⁵ ce se regăsește asociat și cu mai rarul avers de tip „bust laureat și drapat spre stânga, cu sulică și scut cu Gorgonă”, având legenda: AVT K M AVPE CEV AΛEZANΔPOC (H și C în ligatură), adică tipul α de avers în AMNG.

Fig. 2. Tipuri de avers asociate la Tomis cu tipurile de revers dedicate împăratului.

Asocierea reversurilor, dedicate împăratului Severus Alexander de către monetăria din Tomis, cu doar două tipuri principale de avers (din care primul este asociat cu toate tipurile de revers în discuție) întărește și mai mult sentimentul apartenenței cronologice a acestor emisiuni la un moment bine delimitat în timp.

Din păcate tipurile de avers, folosite de monetăria din Tomis pentru emisiunile bătute cu numele împăratului Severus Alexander, nu oferă repere cronologice clare. Pe toate emisiunile tomitane împăratul poartă titulatura și numele complet „Autokrator Kaisar Marcus Aurelius Severus Alexander”⁶ și nu în diverse variante de compunere a numelor, prenumelor și titlaturilor ca pe emisiunile oficiale⁷, variante ce ar fi putut fi tot atâtea repere cronologice.

² AMNG, nr. 3253; VARBANOV 2005, nr. 5423 și 5427.

³ AMNG, nr. 3272; VARBANOV 2005, nr. 5411.

⁴ AMNG, p. 810-812, variantele sunt date de împărțirea legendei și de forma literei *csi* în componența numelui Alexandros, ce prezintă forma „Z” la varianta φ și χ și „Ξ” la varianta ω.

⁵ AMNG, nr. 3255.

⁶ AMNG, p. 810-812.

⁷ RIC IVb, p. 71.

În aceste condiții, date de absența unor elemente cronologice certe, datarea emisiunilor tomitane, cu revers dedicat împăratului, nu poate fi făcută decât prin comparația tipologică a reversului cu alte emisiuni monetare oficiale.

Să le analizăm mai departe, într-o ordine aleatorie.

Tipul monetar tomitan „împărat pe cal, purtând sceptru aflat într-o scenă tipică de deplasare ceremonială” își găsește analogii printre emisiunile romane oficiale bătute la Roma, dar și în rândul celor bătute la Alexandria în Egipt.

Emisiunile romane oficiale de tip „profectio” (cu legenda monetară PROPECTIO AVGVSTI) au fost doar nominaluri din metal comun (*as*⁸, *dupondius*⁹, *sestertius*¹⁰), toate bătute în anul 231 p.Chr.

Printre emisiunile monetare bătute la Alexandria în Egipt găsim și emisiuni de tip „împărat pe cal, purtând sceptru” (lipsite de legendă monetară care să explice evenimentul ilustrat – la fel ca și în cazul celei tomitane), dar având inscripționat anul emiterii: LZ - 227/228¹¹, LI - 230/231¹², L II - 233/234 p. Chr.), dar și din anul LIA (14), adică 234/235¹³. Ținând cont de anul emiterii, aceste emisiuni ar putea ilustra întoarcerea ceremonială a împăratului - „Adventus” din campania persană -, sau poate „Profectio” -, plecarea împăratului către frontiera renană.

Kurt Regling în AMNG se referă la „Adventus” (întoarcerea ceremonială a împăratului) atunci când se referă la tipul monetar tomitan. Emisiunile monetare oficiale romane pentru împăratul Severus Alexander nu ilustrează însă decât „Profectio”, adică plecarea ceremonială a împăratului, nu și „Adventus”, iar cele alexandrine ar putea ilustra atât „Adventus”, cât și „Profectio”.

Prin urmare emisiunea tomitană de tip „împărat călare în deplasare ceremonială” poate fi datată, pe baza analogiilor amintite, în intervalul 231-235 p.Chr.

Situația naște pe moment mai multe întrebări decât răspunsuri. Ce ilustrează emisiunea tomitană: *profectio* sau *adventus*? Ar fi putut monetăria tomitană să ilustreze un eveniment oficial imperial ce nu a fost ilustrat monetar la Roma, dar a fost ilustrat la Alexandria?

Răspunsul, în cazul ultimei întrebări ar putea fi unul afirmativ.

Emisiunea tomitană de tip „trofeu cu captivi” nu-și găsește corespondent în rândul emisiunilor monetare bătute la Roma, dar are corespondent în rândul celor bătute la Alexandria în Egipt.

⁸ RIC IVb, nr. 595.

⁹ RIC IVb - ; Sear 8048.

¹⁰ RIC IVb, nr. 596.

¹¹ Dattari menționează și o emisiune cu acest tip de revers (4254) având precizat anul LZ (anul 7 - 227/228 p. Chr.), dar această emisiune nu se regăsește și la Milne, lipsind și din bazele de date on-line (acsearch.info, wildwinds.com, rpc-online etc). Prin urmare ne exprimăm rezerve în ceea ce privește această emisiune. Lipsa ilustrației la Dattari nu permite de asemenea aprecieri privind această emisiune.

¹² MILNE 1971, 3034 și DATTARI 1901, 4255.

¹³ DATTARI 1901, nr. 4257 pentru Severus Alexander (p. 294 pdf) sau nr. 4455 pentru Iulia Mamaea. Köln 2493; DATTARI (Savio) 4257 & 9851; K&G 62.211; Emmett 3103.14 (R4). <https://www.acsearch.info/search.html?id=4297662> sau pentru Iulia Mamaea DATTARI 1901, 4455.

La Alexandria emisiuni monetare pentru Severus Alexander¹⁴ și Iulia Mamaea au reprezentat pe revers trofeu având la stânga și la dreapta doi captivi înlănțuiți la fel ca pe emisunea de acelaș tip de la Tomis. Emisiunile alexandrine sunt bătute în anul 234/235, conform anului inscripționat pe revers (L-IA). Emisiunile alexandrine și cele tomitane, de tip „trofeu cu captivi”, celebrează victoria în campania persană a împăratului și evident emisiunea tomitană a fost, cel mai probabil, bătută tot în anul 234/235. Această similaritate tipologică, între emisiunea tomitană și cea alexandrină, arată că în spatele acestor emisiuni provinciale se găsește un „resort” comun, dar care lipsește în cazul emisiunilor oficiale romane, bătute în capitala imperiului sau la Antiochia. Iar acest aspect poate fi un solid argument al teoriei că emisiunea tomitană de tip „împărat călare” ilustrează întoarcerea ceremonială (*adventus*) și nu plecarea (*profectio*).

Iar legătura tipologică monetară între Tomis și Alexandria nu ar trebui să fie chiar atât de uimitoare, căci, așa cum a arătat recent și Ulrike Peter, multe tipuri monetare tomitane, dar și a altor numeroase orașe vest-pontice, ilustrează divinități egiptene, cu o iconografie standardizată comună¹⁵.

Am lăsat la urmă chiar emisiunea monetară din care face parte moneda noastră. Aceasta nu își găsește corespondența nici printre emisiunile monetare din capitala imperiului, printre cele de la Alexandria (Egipt) sau printre cele ale altor ateliere provinciale¹⁶. Iar faptul, la o primă vedere, este cât se poate de surprinzător. Dacă însă privim retrospectiv emisiunile monetare tomitane, constatăm că tipul monetar „împărat cu trofeu și captivi înlănțuiți” apare prima dată la Tomis pe emisiuni monetare pentru Septimius Severus¹⁷. Nici în cazul acestui împărat monedările oficiale de la Roma sau din Orient nu emit monede cu acest tip de revers. Tipul monetar în discuție îl regăsim însă pe reversul a două medalioane, emisiuni provinciale pentru Septimius Severus, bătute la Alinda (Caria)¹⁸ și Hadrianotherae (Mysia)¹⁹. Cele arătate mai sus ridică mari semne de întrebare legate de sursa de inspirație și de modalitatea alegerii tipurilor monetare de către atelierele provinciale, dar și despre sursa și căile de difuzare a propagandei imperiale în provincii.

Emisiunea tomitană, de tip „împărat în fața unui trofeu având la bază captiv înlănțuit”, pentru Severus Alexander nu poate face evident trimitere decât la sfârșitul campaniei persane. Prezența trofeului pe revers, ca și tipul de efigie și legendă monetară a aversului (identică cu a celorlalte două emisiuni tomitane anterior discutate), asigură și pentru această monedă o încadrare cronologică, limitată la perioada 234-235 p. Chr.

O primă observație ar fi că toate emisiunile tomitane cu revers dedicat împăratului pot fi datate pe baza analogiilor, în primul rând cu cele alexandrine, în anii 233-235 p. Chr.

¹⁴ MILNE 1971, nr. 3184.

¹⁵ HOWGEGO *et alii* 2005, p. 112.

¹⁶ cel puțin în literatura aflată la dispoziția noastră sau în bazele de date on-line (RPC, wildwinds.com, acsearch.info) consultate la momentul August 2018.

¹⁷ Septimius Severus AMNG, nr. 2674; VARBANOV 2005, nr. 4795-4796.

¹⁸ SNG, von Aulock, nr. 2411.

¹⁹ AMNG IV, nr. 574.

A doua observație, foarte interesantă, este că monetăria de la Roma nu a ilustrat sfârșitul campaniei persane a acestui împărat, în vreme ce emisiunile provinciale din Orient au făcut acest lucru. Lipsesc de pe emisiunile bătute la Roma tipurile monetare „adventus”, cele ilustrând trofee sau altele asemenea. Doar câteva emisiuni de denari și aurei, de tipul „VICTORIA AVGVSTI”, bătute la Roma și Antiochia, amintesc vag de evenimentele din Orient²⁰.

Aelius Lampridius susține, în *Istoria Augustă*, că triumful asupra perșilor a fost celebrat la Roma, de către împărat, la data de 23 Septembrie 233 p. Chr („ziua a șaptea înainte de calendele lui Octombrie”) și citează chiar întreaga cuvântare ținută de împărat în fața Senatului („extrasă din actele senatului”)²¹.

Campania persană a fost un dezastru militar, iar Lampridius, așa cum arăta și D. Tudor²², minte. Minte atât în ceea ce privește reîntoarcerea împăratului la Roma, cât și în ceea ce privește sărbătorirea triumfului sau primirea de către Severus Alexander a titlurilor de *Parthicus* și *Persicus*, titluri ce nu figurează pe nicio emisiune monetară oficială dedicată acestui împărat.

Herodianus, mai apropiat de evenimente (atât geografic cât și temporal) oferă o versiune mult mai credibilă pentru desfășurarea evenimentelor la finalul campaniei persane. Astfel Severus Alexander, după ce a aflat că regele pers și-a demobilizat armata, „își prelunge șederea în Antiochia și, bucuros că a scăpat de grijile războiului, se lasă în voia vieții plăcute a orașului”²³. La Antiochia a primit vestea că germanii au trecut Rinul și Dunărea și amenință Illyria și chiar Italia²⁴ și de aici a plecat „în marș forțat” direct către frontiera renană (*limes Rhenanus*).

Acest ultim drum al împăratului²⁵, desfășurat în ultimele luni ale anului 234 - primele luni ale anului 235 p. Chr, s-a făcut iarna, de-a lungul Dunării și a Rinului, motiv pentru care Herodian oferă detalii amănunțite în contextul evenimentelor despre navigabilitatea celor două fluvii pe timp de vară sau despre faptul că ele îngheață puternic pe timp de iarnă încât „se poate trece cu carul peste ele, întocmai ca pe o câmpie”²⁶.

De ce au fost bătute emisiunile monetare cu revers dedicat împăratului Severus Alexander la Tomis? Un răspuns ferm este greu de dat, dar poate fi bănuit pe baza unor indicii directe sau indirecte.

În primul rând trebuie spus că monetăria de la Tomis bate, începând cu Septimius Severus, emisiuni monetare cu revers dedicat împăratului pentru toți împărații în numele cărora a emis monede²⁷. O excepție se face doar pentru împăratul Elagabalus, predecesorul lui Severus Alexander, în vremea căruia nu se înregistrează, printre emisiunile monetare ale Tomisului, niciuna al cărui revers

²⁰ RIC IV b, p. 67-68.

²¹ *Istoria Augustă*, *Alexander Severus*, 56.

²² TUDOR 1974, p. 225.

²³ Herodian, *Istoriei*, VI, 6.

²⁴ Herodian, *Istoriei*, VI, 7.

²⁵ Severus Alexander, împreună cu mama sa, Iulia Mamaea, va fi asasinat de către armată la data de 19 martie 235 p. Chr.

²⁶ Herodian, *Istoriei*.

²⁷ În comparație, atelierul învecinat de la Histria bate emisiuni cu revers dedicat împăratului doar pentru o perioadă scurtă de timp (193-209 p. Chr.), în vremea domniei lui Septimius Severus, vezi BELDIANU 2014, p. 79-91.

să facă o trimitere directă la persoana sau faptele acestui împărat.

Pentru dinastia Severilor, domnia împăratului Severus Alexander și a mamei sale Iulia Mamaea reprezintă un punct de maxim al activității (ca număr de tipuri monetare emise) a atelierului de la Tomis²⁸. Documentele epigrafice nu aduc mai multă lumină în acest sens, fiind demnă de reținut doar o obișnuită dedicație către Iulia Mamaea, pusă de „sfatul și poporul prea strălucitei metropole și capitale a Pontului Stâng, Tomis”²⁹.

E emisiunea monetară tomitană „*profectio*” (sau poate „*adventus*”), corelată cu informațiile indirecte din Herodian la care ne-am referit, sugerează că motivul baterii acesteia ar putea fi trecerea împăratului prin Tomis, cel mai probabil cu ocazia deplasării sale din Orient (Antiochia) către frontiera renană în iarna anului 234-235 p. Chr.

Două superbe medalioane bătute la Byzantium vin să întărească această afirmație. Primul medalion (Fig. 3, stânga)³⁰ are reprezentată pe revers o scenă de *profectio* sau *adventus* identică cu cea de pe emisiunea tomitană. Pe reversul celui de al doilea medalion (Fig. 3, dreapta)³¹ poate fi văzut împăratul într-o cvadrigă triumfală, încoronat de o Victorie. Cele două medalioane au fost bătute cu aceeași ștanță de avers, fapt ce arată că ele au fost emise simultan. Prin urmare se situează în același context istoric și împreună compun un mesaj clar: împăratul se întoarce „*adventus*” (medalionul 1), victorios din campania persană (medalionul 2). Emiterea celor două medalioane putea fi generată doar de un eveniment major pentru Byzantium, iar acest eveniment nu putea fi decât prezența împăratului în oraș. Dacă ipoteza este corectă, atunci înseamnă că și emisiunea tomitană de tip „împărat călare” este de fapt ilustrarea unui „*adventus*” (așa cum a susținut de altfel și Kurt Regling) și că drumul lui Severus Alexander, de la Antiochia spre frontiera renană, a trecut prin Byzantium și Tomis, urmând apoi linia Dunării și a Rinului.

Fig. 3. Medalioane bătute de orașul Byzantium pentru împăratul Severus Alexander.

Prin urmare poate fi presupus că și celelalte emisiuni monetare tomitane cu revers dedicat împăratului sunt bătute tot cu prilejul trecerii lui Severus

²⁸ IACOB 2003, p. 312-315.

²⁹ ISM II 92; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 48.

³⁰ Medalion vândut de casa de licitații „Classical Numismatic Grup, Inc.” la data de 08.06.2005, ca provenind din colecția Garth R. Drewry.

³¹ Medalion vândut de casa „Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung” la licitația nr. 225 din 14.10.2014.

Alexander și a Iuliei Mamaea prin Tomis. Un argument suplimentar că probabil așa au stat lucrurile poate fi și faptul că tipul monetar tomitan „împărat cu trofeu și captiv înlănțuit” este asociat pe avers și cu efigia de tip „bust spre stânga, cu suliță și scut decorat cu Gorgonă”, efigie aproape identică cu cea de pe medalioanele bătute la Byzantium.

În acest context, momentul baterii la Tomis a emisiunilor cu revers dedicat împăratului Severus Alexander s-ar situa la sfârșitul anului 234 – primele luni ale anului 235 p. Chr.

Dacă însă ipoteza de mai sus se dovedește a fi incorectă, doar pe baza analogiilor cu emisiunile monetare oficiale romane și cele provinciale cu dată sigură de emisie, poate fi totuși stabilit momentul aproximativ al baterii acestor emisiuni în anii 231-235 p. Chr., dar nu mai devreme de anul 231.

În final ar mai fi de discutat surfraparea evidentă pe reversul monedei de la care a pornit discuția noastră.

Iconografic, cea mai apropiată imagine ce se poate întrezări în câmpul monedei și peste care s-a imprimat reversul de tip „împărat cu trofeu”, este cea a Homonoiei de pe reversurile emisiunilor de acest tip, bătute la Tomis pentru Severus Alexander (Fig. 4). Identice sunt poziția corpului și a mâinii drepte, obiectul ținut în aceasta (patheră), dar și trăsăturile portretului zeiței și cocul acesteia.

Fig. 4. Stânga, dreapta – reprezentarea Homonoiei pe reversul unor monede tomitane pentru Severus Alexander; centru – reversul surfrapat al monedei ce face obiectul acestui material.

În pofida tentației de a face diverse presupuneri privind contextul în care ar fi putut să apară această surfrapare, pentru moment ne vom opri cu observațiile în acest punct.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri:

- AMNG B. Pick und K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, vol. II, Berlin, 1910.
- ISM II I. Stoian, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine. Vol. II. Tomis și teritoriul său*, București, 1987.
- RIC IVb H. B. Mattingly, E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, vol. IV. Part. II., *Macrinus to Pupienus*, Londra, 1938.
- SNG von Aulock P. Franke et alii, *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Col. Sammlung Hans von Aulock*, vol. II, Berlin, 1962.

Autori:

- BELDIANU 2014 – C. B. N. Beldianu, *Cronologia și tipologia monedelor emise la Histria în epoca romană*, București, 2014.
- BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis – comentariu istoric și arheologic*, Constanța, 2012.
- DATTARI 1901 – G. Dattari, *Numi Augg. Alexandrini – Catalogo della collezione G. Dattari*, Cairo, 1901.
- TUDOR 1974 – D. Tudor, *Figuri de împărați romani*, vol. II, București, 1974.
- HERODIAN – Herodian, *Istoria Imperiului Roman după moartea lui Marcu Aureliu / Herodiani, Ab excessu Divi Marci libri octo*, București, 1960.
- HOWGEGO et alii 2005 – C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 2005.
- IACOB 2003 – Mihaela Iacob, *Noi descoperiri de monede tomitane în Dobrogea. Atelierul monetar tomitan în epoca romană*, Peuce 14 (2003), p. 283-340.
- MILNE 1971 – J. G. Milne, *Catalogue of Alexandrian Coins*, Oxford, 1971.
- MOUCHMOV 1912 – N. Moushmov, *Antichnite moneti na Balkanskiya polouostrov i monetite na bulgarskite tsare*, Sofia, 1912.
- ROWAN 2012 – C. Rowan, *Under Divine Auspices: Divine Ideology and the Visualisation of Imperial Power in the Severan Period*, Cambridge, 2012.
- VARBANOV 2005 – I. Varbanov, *Greek Imperial Coins, vol. I, Dacia, Moesia Superior, Moesia Inferior*, Bourgas, 2005.

